

Ligeti György:
Sztereotípiák és előítéletek

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:

Ligeti György (2006) „Sztereotípiák és előítéletek”: in:
Társadalmi riport 2006, Kolosi Tamás, Tóth István György,
Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 373–389.

Sztereotípiák és előítéletek

Ligeti György

A Kurt Lewin Alapítvány az elmúlt egy év során két országos reprezentatív adatfelvételt¹ végzett – *Útkeresés*, valamint *Tolerancia* címmel – azzal a céllal, hogy feltérképezze a diákok körében élő sztereotípiákat és esetleges előítéleteket néhány kisebbségi és nemzetiségi csoporttal szemben. Az alábbiakban amellet, hogy a legfontosabb eredményeket közöljük, bemutatjuk, hogy milyen, a megszokottól eltérő módszertani megközelítést alkalmaztunk az önkitöltős kérdőívekkel való attitűdkutatás területén.

1. Előzmények

Magyarországon jelentős hagyományai vannak az attitűd- és ezen belül is a csoportközi *előítéletek* kutatásának. A vizsgálatok túlnyomó többsége a különböző társadalmi csoportokkal (elsősorban a zsidósággal, cigánysággal, határon túli magyarokkal, szomszédos népekkel, melegekkel stb.) kapcsolatos érzelmi beállítottságokat kívánják mérni, s az elutasítást vagy elfogadást néhány társadalmi-demográfiai tényezőhöz kötni. Munkánk során e hagyományokra alapozva megkíséreltünk továbblépni a sztereotípiák és előítéletek feltárásakor.

A kisebbségi ombudsman (Kaltenbach 2001) a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa megrendelésére végzett kutatásuk *Emberi jogi és kisebbségi jogi ismeretek oktatása a pedagógusképző intéz-*

¹ A középiskolások (N=574) mintáján végzett adatfelvétel az *International School Psychology Association* (ISPA) 23 országot érintő nemzetközi adatfelvételében való részvétel során történt (2005 eleje). Az általános és középiskolások (N=1505) körében készült „*Útkeresés a labirintusban – a serdülők erkölcsi szocializációja*” című vizsgálatot az OTKA támogatta (2004 tavasza). Ez utóbbi adatfelvételt hetedik és tizedikes diákok körében végeztük, a minta településtípusra és életkorra volt reprezentatív (OTKA-témaszám: 10546-061). Az adatfelvételben és a kérdőívek kódolásában résztvevők: Balassa Szilvia, Gelsei Gergő, Mán-Várhegyi Réka, Váradi Luca, Vargha Lili, valamint a kérdőíveket lekérdező és kódoló munkatársak: Héra Gábor, Horváth Valéria, Vecsernyés Gábor, Oravecz Ágnes. Köszönet munkájukért!

ményekben című fejezetében a következő megállapítást teszik a pedagógus-jelöltekkel kapcsolatban:

„A hallgatóknak véleményt kellett nyilvánítaniuk néhány oktatási konfliktushelyzetről is. Az egyik ilyen vázolt szituáció az volt, hogy mit tenne, ha egy nem cigány gyermek szülei azt kérnék a pedagógustól, hogy ültesse el a gyermeküket a cigány gyermek mellől. A hallgatóknak több mint egynegyede határozottan elutasította a szülők kérését, jó egyharmaduk mérlegelné a konkrét helyzetet, hogy milyen pedagógiai érvek szólnak a szétültetés mellett és ellen. 12 százalékuk minden további nélkül teljesítené a szülők kérését, 2 százalékuk pedig eleve nem ültetné egymás mellé őket.” (Kaltenbach 2001, 3.2.2. alfejezet)

Az oly sokat bíralt Vásárhelyi-féle (2004) kutatás különböző típusú egyetemeken történelem szakos hallgatóinak szakmai ismereteiről, néhány fontos történelmi eseménnyel kapcsolatos véleményéről, ideológiai és értékorientációiról, beállítódásáról, valamint választott hivatásukkal kapcsolatos *ars poeticájáról* próbált képet alkotni.² Kérdései szinte kizárólag skálákat tartalmaznak, ezekre a kérdésekre rendkívül nehéz egzakt választ adni, ugyanakkor nem feltétlenül derül ki a válaszok mögötti okság sem. A TÁRKI³ *Vélemény* című vizsgálata meglehetősen alaposan körbejárja a kérdéskört, ám a kérdőív nem jut tovább a különböző skálákon, a kérdezettek nem fejthetik ki mélyebben a véleményüket. Szembetűnő például az olyan kérdés, mint „*a cigányoknak több támogatást kell adni, mint a nem cigányoknak*”, mely sem önmagában, sem a többi hasonló kérdés közbe helyezve (egy többváltozós elemzést követően) nem ad információt a *válaszadás okáról*.

A Kurt Lewin Alapítvány 2001-ben diákok és 2003-ban pedagógusok körében végzett országos felvételei viszont már tartalmaznak olyan nyitott kérdéseket, melyek esetében a kérdezetteknek előre megadott válaszlista nélkül kell választ adniuk. E válaszok kódolása és tipologizálása azonban újabb módszertani kérdéseket vet fel.

² A 31 oldalas *História* című kérdőív 2003 áprilisában készült. A kutatást az Oktatási Minisztérium rendelte meg és finanszírozta, ám a kutatást lezáró tanulmány, az adatfile, a kérdőív nem érhető el sehol. (Lásd még: Vásárhelyi (2004).)

³ A TÁRKI – az Omnibusz vizsgálatok keretei között – a Miniszterelnöki Hivatal számára 1999 és 2002 között végzett lakossági attitűd-vizsgálatokat. Az adatfelvételek eredményeiből havonta készültek gyorsjelentések, melyek a magyar lakosság gazdasági-politikai-társadalmi kérdésekkel kapcsolatos attitűdjeiről, véleményeiről, elégedettségéről adnak tájékoztatást.

2. Kérdőívszerkesztés

Az első, a Veszprémi Egyetem Pedagógia-Pszichológia Tanszékével közösen végzett vizsgálat (*Útkeresés*)⁴ attitűdökre irányuló kérdései közösen szerepeltek olyan kérdésekkel, melyek különböző erkölcsi dilemmákat tárnak a kérdezett diákok elé, akiknek aszerint kell állást foglalniuk, hogy az adott helyzetben biztosan, valószínűleg vagy egyáltalán nem teszi azt, amit a kérdőívben olvashatnak. Az adatfelvétel ilyen módon alkalmas arra, hogy a diákok erkölcsi kérdésekben való állásfoglalását és attitűdjeit összehasonlíthatóvá tegye. Az adatfelvétel ráadásul két korcsoport körében (7. és 10. osztályosok) készült, ami lehetővé teszi annak megfigyelését, hogy a diákok erkölcsi gondolkodásmódjának fejlődésével vajon együtt jár-e attitűdjeik változása. Ez a kérdőív csak előre megadott válaszlehetőségeket tartalmaz, így kevésbé ad módot arra, hogy a diákok megfogalmazásával találkozhatson a kutató.

A második (*Tolerancia*) vizsgálat kérdőívének⁵ megszerkesztésekor az volt a célunk, hogy a lehető legobjektívebb képet kapjunk a diákok különböző társadalmi csoportok (elsősorban a romák és a zsidóság) iránti attitűdjeiről. Szakítottunk tehát korábbi gyakorlatunkkal, amikor a kérdőív kitöltésekor csak rosszul vagy kevésbé rosszul „vizsgálható” a kérdezett, s számos *nyitott* kérdést tettünk fel, illetve képeket mutattunk be és történeteket vázoltunk a mintába került diákoknak. Módszertanilag a legproblematisabbnak az tűnt, hogy a kérdőív kitöltésében részt vevő tanulók olvasás- és íráskészsége nem egyforma. Kérdezőbiztosainknak számos esetben segíteniük kellett a szakiskolák tanulóinak a kérdőívek elolvasásában és a kérdések értelmezésében, ami köztudottan torzításokat eredményezhet.

Ennek az adatfelvételnek az a sajátossága, hogy közösen készült az *International School Psychology Association* (ISPA) 23 országra kiterjedő nemzetközi *diákjogi kérdéssorával*. Ilyen módon a magyar adatok összevethetők a magyar középiskolások mintájának attitűdjeivel is. Jelen írásban csak a témánk szempontjából releváns kérdésekre adott válaszok megoszlását mutatjuk be, az ISPA-kutatás további eredményeivel másutt ismerkedhet meg az olvasó.

A *Tolerancia* című vizsgálat során számos esetben *nyitott kérdéseket* tettünk fel a diákoknak, melyekre szabadon válaszolhattak (vagy megtagadhatták a válaszadást), s a válaszokat *utólag kódoltuk*. Ezzel az volt a célunk, hogy egy lépéssel közelebb hozzuk a kérdések teremtette helyzeteket a való-

⁴ 2004 tavaszán, közvetlenül az Európai Unióhoz való csatlakozás előtt.

⁵ A kérdőív teljes terjedelmében a www.kla.hu oldalon érhető el. Az adatfelvétel 2005 elején zajlott.

sághoz, mint általában a kérdőíves vizsgálatoknál szokás. A kérdésekre adott válaszok ilyen módon természetesen nem összehasonlíthatóak: mivel a középiskolások nem egy előre megadott készletből választottak, hanem önállóan töltötték ki az üres helyeket, meg kellett teremtenünk az összehasonlítás lehetőségét. Egyfelől a mintába került diákok ahányan csak kitöltötték a kérdőívet, jószerevel annyiféle választ adtak, másfelől viszont a válaszok – előre kikötött szempontok mentén – kategóriákba voltak sorolhatók. Ilyen módon minden nyitott kérdésből készítettünk egy-egy tipológiát, mely alapján a válaszokat néhány, egymástól jól elkülöníthető csoportba sorolhattuk. Ezen felül pedig minden választ 1-től 5-ig osztályoztunk aszerint, hogy az mennyire tekinthető *agresszív*nak. Az osztályozást a kutatócsoport négy tagja végezte, az egyes válaszokhoz rendelt agresszió-érték e négy pontszám átlaga, mely számítási mód minden bizonnyal néhányakban megütközést fog kelteni, ám korántsem biztos, hogy inkorrektebb, mint más kódolások.

2.1. Képek és nevek

A kérdezetteknek három ember képéről (a *Tolerancia* kérdőív 4. old.) kellett megmondaniuk, hogy azok szerintük – pusztán a kép alapján – milyen emberek lehetnek, vagy lesznek, ha felnőnek. Az első kép Giuseppe (Bepi) Colombo (1920–1984) matematikust, a NASA hajdani kutatóját ábrázolta, a diákok azonban nem tudták, ki az. A második kép egy körülbelül féléves csecsemő kislányt, míg a harmadik Ephraim Kishon Magyarországról elszármazott zsidó író. A diákok nem tudták, kikről van szó, s elenyésző számban ismerték fel Kishont.

Néhány oldallal később azt tudakoltuk a diákoktól, hogy szerintük milyen ember lehet Giuseppe Colombo, Kolompár Ramóna, illetve Ephraim Kishon – vagyis a korábbi képeken szereplő emberek nevei alapján kellett ítéletet

mondani. A kérdezettek nem tudták, hogy a nevek azok az embereké, akiknek a képét korábban már láthatták. Az eredményekről a későbbiekben beszámolunk, most annyit bocsátunk előre, hogy a képek és a nevek megítélésében jelentősnek mondható eltérések mutatkoztak.

2.2. Kijelentések

A *Tolerancia* kutatás kérdőíve tartalmaz két – a médiából ismert – mondatot. A diákoktól azt kértük, írják le róluk a véleményüket. Tisztában voltunk vele, hogy a diákok túlnyomó többsége nem találkozott a két konkrét mondattal, sem annak egyébként igen széles sajtóvisszhangjával. A két mondat Hegedüs Lóránt hírhedté vált írásából való.⁶

Végül a kérdőívben szerepel két cigányellenes tartalmú vicc. A diákoknak ebben az esetben is le kellett írniuk a véleményüket, hogy mit gondolnak a viccekről. A válaszokat egyrészt egy-egy agresszió-pontszámmal láttuk el, másrészt tipologizáltuk aszerint, hogy a válaszadó egyetért-e azok tartalmával vagy sem, netán felismeri a viccekben rejlő súlyos leegyszerűsítést és gyengébb-erősebb bántó szándékot. A viccekkel kapcsolatos elemzések eredményeit a *Sztereotípiák* című alfejezetben ismertetjük.

3. Eredmények

3.1. Társadalmi távolság

Az *Útkeresés* kutatás során (N=1 505) háromféle nemzethez tartozó fiatalokhoz kapcsolódó attitűdökre kérdeztünk rá. Az Európai Unióhoz való csatlakozás előtt néhány héttel történt adatfelvétel három olyan szomszédos országban elő (elképzelt) fiataloktól való társadalmi távolságot mérte⁷, melyek közül egyik (Ausztria) már korábban uniós tagország volt, a másik (Szlová-

⁶ A két mondat így hangzik: „Rekeszd ki őket, mert ha nem teszed, ők teszik meg veled!” „A galíciai jöttmentek rágták és rágják szét a hont, a Jordán partja mellől jönnek megint a Duna partjára, még egyet rúgni a magyarba.” A szövegrészek ifj. Hegedüs Lóránt MIÉP-alelnök, a XVI. kerületi *Ébresztő* című kerületi lapban 2001. augusztus 16-án megjelent írásából való, melyek felolvasásra kerültek a Pannon Rádió 2001. szeptember 4-i műsorában. Az Országos Rádió és Televízió Testület 1 millió Ft-ra bírságolta a Budapesten fogható Pannon Rádiót.

⁷ A diákoknak arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy szívesen vennék-e, ha egy osztály/szlovák/román fiatal 1. Magyarországra költözzön lakni; 2. Abba az iskolába járjon, ahova ő jár; 3. Az osztálytársa legyen; 4. A padtársa legyen?

kia) Magyarországgal együtt csatlakozott, míg a harmadik (Románia) csak a későbbiekben válik uniós országgá.

1. táblázat. Társadalmi távolság a szomszédos országok és a magyar fiatalok között (%)

Szívesen venné-e, hogy egy osztrák fiatal ...	Igen	Nem	Nem tudja	Nincs válasz	Összesen
... Magyarországra költözzön lakni?	67,8	8,5	22,1	1,6	100,0
... abba az iskolába járjon, ahova ő jár?	69,1	12,3	17,1	1,5	100,0
... az osztálytársa legyen?	63,0	16,7	18,9	1,4	100,0
... a padtársa legyen?	40,5	27,6	30,4	1,5	100,0
... hogy egy szlovák fiatal ...					
... Magyarországra költözzön lakni?	64,9	13,6	19,9	1,7	100,0
... abba az iskolába járjon, ahova ő jár?	61,9	17,3	19,1	1,7	100,0
... az osztálytársa legyen?	52,2	24,7	21,5	1,7	100,0
... a padtársa legyen?	32,2	34,2	31,9	1,8	100,0
... hogy egy román fiatal ...					
... Magyarországra költözzön lakni?	41,7	36,5	20,4	1,4	100,0
... abba az iskolába járjon, ahova ő jár?	38,6	39,7	20,3	1,4	100,0
... az osztálytársa legyen?	31,5	44,5	22,5	1,5	100,0
... a padtársa legyen?	20,8	50,8	26,9	1,5	100,0

Forrás: Útkeresés, 2004

A fenti 1. táblázatból jól látható, hogy a diákok mindhárom csoport esetében a Bogardus-skála „elvárásai” szerint válaszoltak:⁸ minél közelebbi élethelyzetről van szó, annál kevésbé mutatkoztak elfogadónak. Nem jelent újdonságot az sem, hogy a legelfogadóbbak az (elképzelt) osztrák, illetve a legelutasítóbbak az (elképzelt) román diákkal szemben voltak.

Az adatok átláthatóságát növelendő, létrehoztunk egy elfogadás-indexet (2. táblázat), mely a különböző távolságokra adott igenlő és elutasító válaszokat különböző módon súlyozza, értéke –10 és +10 közé eshet.

2. táblázat. Az elfogadás-index értékei

	Osztrák	Szlovák	Román
ELFOGADAS	4,33	2,89	-1,10

⁸ Vizsgálatunkban nem a hagyományos Bogardus-skálát alkalmaztuk, korábbi tapasztalataink azt mutatják, hogy diákok körében e négy item mérése eredményesebb.

2005 tavaszán végzett *Tolerancia* adatfelvételünk (N=574) során számos, különböző csoportokkal (elsősorban zsidókkal, cigányokkal) kapcsolatos kérdést tettünk fel. Mindenek előtt lássuk, hogy milyen mértékben fogadnák, illetve utasítanák el a mintába került diákok a cigány, illetve a zsidó padtársat (3. táblázat).

3. táblázat. „Mit szólnál hozzá, ha cigány/zsidó lenne a padtársad?” – a kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

Válaszok	Cigány	Zsidó
Zavarna	44,3	18,3
Nem zavarna	33,3	53,7
Örülnék neki	5,2	8,0
Nem tudom	11,3	14,5
Nincs adat	5,9	5,6
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Tolerancia 2005

4. táblázat. „Mit szólnál hozzá, ha padtársad... lenne?” – a kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

„Mit szólnál hozzá, ha padtársad... lenne?”	Nem zavarna	Örülnék neki	Összesen
Amerikai	50,2	33,8	84,0
Holland	58,7	24,7	83,4
Német	54,0	24,9	78,9
Fekete	54,9	22,3	77,2
Romániai magyar	56,6	17,2	73,8
Szlovák	62,5	9,9	72,4
Kínai	51,0	14,8	65,8
Arab	53,0	11,1	64,1
Zsidó	53,7	8,0	61,7
Romániai román lenne	43,6	5,6	49,2
Cigány lenne	33,3	5,6	38,9

Forrás: Tolerancia 2005

Rákérdeztünk arra is, hogy mit szólna hozzá a középiskolás diák, ha padtársa amerikai, arab, fekete, holland, kínai, német, romániai magyar, romániai román, illetve szlovák lenne. Noha a diákok kitöltötték a kérdőívet, érzésünk és korábbi adatfelvételek során szerzett tapasztalataink szerint néhány perc alatt igen kevésbé lehet jól átgondolt választ adni, és valóban úgy ikszelni, ahogyan a válaszadók egy valódi helyzetben éreznének. Ugyanakkor a szűk időkeret segíti a *zsigeri* válaszadást, mely közelebb vihet bennünket az attitűdök feltárásához. A diákok több mint felét *nem zavarná*, ha a padtársa szlovák, holland, amerikai stb., csak ha cigány vagy romániai román (*4. táblázat*) lenne, ami azt jelzi, hogy a kérdezett középiskolások válaszadását ez esetben többnyire nem a fejükben élő sztereotípiák vezérlik.

Ha ugyanakkor megnézzük, hogy a diákok hány százalékát zavarná a cigány, román, zsidó padtárs, azt látjuk, hogy e három csoporttal szemben viszonylag magas az elutasítás aránya (*5. táblázat*). Tehát a kérdezett anélkül, hogy tudnák, valójában ki is az a konkrét személy, aki mellett a tanórán ülnie kellene, pusztán a származása hallatán is elutasítják.

5. táblázat. Azon kérdezetek aránya, akiket zavarna, ha más nemzetiségű lenne a padtársa – teljes minta és budapesti alminta (%)

	Zavarna	Zavarna (budapesti alminta*)
Cigány	44,3	36,1
Romániai román	30,1	27,0
Zsidó	18,3	20,3
Kínai	17,4	19,5
Arab	16,4	14,9
Romániai magyar	10,5	5,5
Szlovák	9,2	8,4
Fekete	9,2	n.a.
Német	8,4	7,4
Amerikai	5,4	n.a.
Holland	3,7	n.a.

Forrás: Tolerancia 2005, valamint * a Csáki M. vezette, politikai szocializációról szóló kutatás budapesti adatai 2005.

Megjegyzés: n.a.: nincs válasz.

Összehasonlításként (5. táblázat, 2. oszlop) közöljük a Csákó Mihály vezette politikai szocializációról szóló vizsgálat budapesti adatait.⁹ Szembetűnő, hogy a különböző csoportok sorrendje az elutasítás mértékét tekintve teljes egészében megegyezik a *Tolerancia* felvételével.

Ha minden egyes csoporthoz egy-egy pontot rendelve létrehozunk egy indexet, akkor láthatjuk, hogy a gyerekek harmada (36,8%) egyáltalán nem zárkózik el egyetlen kisebbségi, nemzetiségi csoporttól sem, hogy annak tagja az ő padtársa legyen, és a gyerekeknek mindössze 11,5%-a az, amelyik öt vagy annál több csoporttól elzárkózna ebben a helyzetben. Olyan diák nincsen, aki csak cigány vagy zsidó tanulót nem fogadna el padtársként, de a többieket igen.

A szlovákok és románok iránti attitűdökre mindkét vizsgálatban rákérdeztünk. Az eredmények közötti eltérés tetemes: mind a szlovákokkal, mind a románokkal szemben sokkal elfogadóbban válaszolnak a diákok a második adatfelvétel során. Ennek okát azonban valószínűleg nem az uniós csatlakozás áttörő toleranciafejlesztő hatásában, hanem a kérdezés módjában kell keresnünk. A második, *Tolerancia* vizsgálat úgy teszi fel a kérdést, hogy mit szólna hozzá a diák, ha szlovák/román lenne a padtársa, ahol a válaszadás során megkülönböztetésre került a „nem zavarna” és az „örülnék neki” kategória is (6. táblázat).

6. táblázat. Az eltérő kérdésfeltevésekből következő megoszlás különbségek az *Útkeresés* és a *Tolerancia* vizsgálatban (%)

Kutatás	Nemzetiség	Szívesen venné	Nem venné szívesen	Nem tudja	Nincs válasz	Összesen	
Útkeresés (2004 tavasza)	Szlovák	32,2	34,2	31,9	1,8	100,0	
	Román	20,8	50,8	26,9	1,5	100,0	
Tolerancia (2005 eleje)		Örülne neki	Nem zavarná	Zavarná	Nem tudja	Nincs válasz	Összesen
	Szlovák	9,9	62,5	9,2	12,0	6,3	100,0
	Román	5,6	43,6	30,1	14,8	5,9	100,0

Forrás: Útkeresés 2004, Tolerancia 2005

⁹ A Csákó Mihály vezette, politikai szocializációról szóló, négy megyére kiterjedő kérdőíves adatfelvétel 2005 őszén készült (N= 1 078). A kérdőív összeállításában, a budapesti adatfelvételben és kódolásban a Kurt Lewin Alapítvány is részt vett.

3.2. Sztereotipikus állítások

A *Tolerancia* kérdőív tartalmazott négy-négy állítást a cigányságra, illetve a zsidóságra vonatkozóan. Noha az állítások igen sarkosak, s az efféle elemzés nem ad módot sem arra, hogy a válaszok mögé nézzünk, sem arra, hogy a gyerekek differenciáltabban kifejtsék véleményüket, mégis érdemes egy pillantást vetnünk az eredményekre.

7. táblázat. *A cigányokkal és a zsidókkal kapcsolatos vélemények a fiatalok körében, 2005 (%)*

Állítások	Egyáltalán nem ért egyet	Inkább nem ért egyet	Inkább egyet-ért	Teljes mértékben egyetért	Nem tudja	Összesen
A magyarországi cigányok is teljes mértékben magyarok.	34,7	25,4	14,5	13,4	11,9	100,0
A cigányok szeretnek lopni.	12,1	15,0	27,0	32,1	13,8	100,0
A cigány gyerekek butábbak a nem cigány gyerekeknél.	28,0	22,3	16,5	18,9	14,3	100,0
Sok cigány azért nem dolgozik, mert nem kap munkát.	27,7	19,0	19,9	23,0	10,4	100,0
A zsidók összetartóbbak más népeknél.	4,3	4,1	18,4	26,1	47,1	100,0
A magyarországi zsidók is teljes mértékben magyarok.	20,3	17,5	19,7	21,6	20,9	100,0
A magyarországi politikát nagymértékben zsidók irányítják.	26,9	9,6	6,7	12,4	44,3	100,0
A zsidók mások, mint a magyarok.	23,5	14,8	18,9	20,4	22,4	100,0

Forrás: Tolerancia 2005

Megfigyelhető, hogy a zsidóságra vonatkozó állítások esetében igen magas a „nem tudom” válaszok aránya, ami abból is eredhet, hogy a gyerekeknek voltaképpen sem tapasztalatai, sem jobban kikristályosodott kliséi nincsenek a zsidóságról. Mintha nem is tudnák azt, hogy mit kezdjenek ezzel a kérdéssel.

A cigánysággal kapcsolatban már jól látható, hogy a diákok jelentős része inkább vagy teljesen egyetért azzal, hogy szeretnek lopni (59,1%), ugyanakkor sokan tesznek tanúbizonyságot empátiájukról (42,9%), amikor azzal értenek részben vagy egészében egyet, hogy a romák azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát.

Megvizsgáltunk három sztereotipikus állítást, amelyek a következők voltak:

1. A cigányok szeretnek lopni.
2. A zsidók összetartóbbak más népeknél.
3. A magyarországi politikát nagymértékben zsidók irányítják.

Arra voltunk kíváncsiak, vajon a sztereotípiákban való gondolkodás, illetve az iskola típusa (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola) és az iskola településének típusa között található-e összefüggés. Eredményeink azt mutatják, hogy az első két állítás és az iskola településének típusa között *nincsen* összefüggés, míg a harmadik kérdés esetében van (8. táblázat).

8. táblázat. „A magyarországi politikát nagymértékben zsidók irányítják.” – a válaszok megoszlása az iskola településtípusa szerint (%)

Településtípus	Egyáltalán nem ért egyet	Inkább nem ért egyet	Inkább egyetért	Teljes mértékben egyetért	Nem tudja	Összesen
Budapest	19,3	11,1	9,6	15,6	44,4	100,0
Megyeszékhely	27,3	6,6	8,7	16,4	41,0	100,0
Egyéb város	31,2	11,3	3,2	7,2	47,1	100,0

Forrás: Tolerancia 2005

Megjegyzés: A kapcsolat szorosága: 5%-os szignifikancia-szint mellett $\chi^2=23,2$ érték.

Ezzel szemben az osztály típusát és az első két állítást összevetve *szignifikáns* kapcsolatot találunk (9. táblázat).

9. táblázat. Az állításokra adott válaszok megoszlása a kérdezett iskolatípusa szerint (%)

Az iskola típusa	Egyáltalán nem ért egyet	Inkább nem ért egyet	Inkább egyetért	Teljes mértékben egyetért	Nem tudja	Összesen
„A cigányok szeretnek lopni...” ⁵						
Gimnázium	10,2	17,0	31,6	27,7	13,6	100,0
Szakközép	10,6	13,9	27,8	37,1	10,6	100,0
Szakiskola	20,2	13,8	14,9	28,7	22,3	100,0
„A zsidók összetartóbbak más népeknél...” ⁶						
Gimnázium	3,9	3,4	27,3	29,3	36,1	100,0
Szakközép	5,4	3,3	13,6	24,0	53,7	100,0
Szakiskola	2,2	7,8	11,1	24,4	54,4	100,0

Forrás: Tolerancia 2005

Megjegyzés: A kapcsolatok szorossága: *: 5%-os szignifikancia szint mellett $\chi^2=24,1$ érték. **: 5%-os szignifikancia szint mellett $\chi^2=29,5$ érték.

Sztereotípiák

A kérdőív nyitott kérdései bepillantást nyernek a kisebbségi csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák világába. A legdirektebb módon ezt a kérdőív legutolsó kérdése teszi, amely két cigányokkal kapcsolatos viccről kérdezi a fiatalok véleményét.¹⁰

A gyerekek egy része (15,3%) elutasítja az ilyen vicceket, mert rasszistának, cigányellenesnek, izléstelennek, sértőnek tartja azokat. Ezek a gyerekek kifejezetten demokratiként gondolkodnak és válaszolnak a kérdőívben, nem kevesen közülük kifejezetten felháborodnak: „szerintem nagymértékű rasszizmus van benne. Ellenzem az ilyen vicceket. Persze van, akire ráillik, de

¹⁰ A kérdés így hangzott:

„Mit gondolsz az alábbi viccekről?

(1) – Mit mondanak a cigánynak, ha öltöny van rajta?

– Mit?

– Vádlott álljon fel!

(2) A falusi iskolában a tanítónő megkérdezi:

– Na, gyerekek, mondjátok meg nekem, mikor legjobb lesznedni a fáról a gyümölcsöt?

A cigány Bandi gyerek jelentkezik:

– Hát amikor a kutya meg van kötve...” (Tolerancia kérdőív, 16. o.)

gyűlölöm az általánosítást bármivel kapcsolatban. A fajgyűlölet pedig ostoba dolog, és elítélem. Tulajdonképpen ez az egyetlen eszmerendszer, amit nem fogadok el”. A válaszadók e csoportjában megjelenik az önreflexió is, amely társadalmunkban ritka értéknek mondható: „nem szeretem a faji megkülönböztetést ilyen szinten, sőt tulajdonképpen utálok annak ellenére, hogy minimálisan én is ilyen vagyok. Sajnos...”.

A gyerekek egy másik jelentősnek mondható csoportja (17,8%) inkább elfogadja a két viccet azzal, hogy „sajnos eléggé rasszisták, de sajnos van valóságalapjuk”, illetve „nem a cigányokkal van probléma, hanem nem tartom szerencsésnek, hogy 2 egészen különböző kultúra kénytelen együtt élni, és minden konfliktus ebből származik”. Voltaképpen ez az a csoport, aki ugyan érzi, hogy a viccek általánosítanak, tudja, hogy „legtöbbször a valóság felnagyításából táplálkoznak”, de nem teszik meg azt a szellemi erőfeszítést, hogy ha nem minden romára igazak ezek a (kitalált) történetek, akkor azok mondhatni nem a romákról szólnak, hanem a vicc kitalálójáról.

Csak a minta 8,9%-a tartja teljesen igaznak a két viccet, s ért velük egyet, netán ragadhatja el magát rasszista jellegű kirohanásokra. Ezzel szemben a kérdezettek 56,1%-a részben vagy teljesen egyetért azzal az állítással, hogy a cigányok szeretnek lopni. Ennek alapján tehát a kérdezettek egy olyan esetben, ahol *el kellett gondolkodniuk* a válaszadáson (viccek véleményezése) sokkal kevésbé produkáltak elutasító választ, mint amikor csak a máshonnan átvett gondolatpaneleket kellett visszaadniuk (a cigányok lopnak).

10. táblázat. „Mit szólnál hozzá, ha cigány lenne a padtársad” – a kérdésre adott válaszok megoszlása a viccekre adott reakciók alapján (%)

Válaszok	Demokrata	Rasszista	Csak a viccet látja benne
Zavarna	18,8	27,8	45,0
Nem zavarna	55,3	33,3	36,2
Örülne nekik	17,6	0,0	2,5
Nem tudom	8,2	38,9	16,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Tolerancia 2005

Van a válaszolóknak egy olyan nem elhanyagolható nagyságú csoportja (14,5%), akik nem látják a két vicc mögé azok olvasásakor, pusztán aszerint ítélik meg azokat, hogy szellemesek-e, lehet-e nevetni rajtuk, avagy „faviccek”, illetve már régebből is ismerték őket. Ez a csoport (csak a viccet látja

benne) attitűdjeit tekintve erősen különbözik a cigány vicceket elutasító (demokrata) és az azok tartalmával erősen egyetértő (rasszista) válaszadóktól (10. táblázat).

3.3. Sztereotípiák, képek és nevek

A képekhez rendelt agressziópontok átlaga összességében alig mutat eltérést egymástól. A legagresszívabb válaszokat a harmadik, Ephraim Kishont ábrázoló kép (ld. a tanulmány 2.1. fejezetét) váltotta ki a diákokból, ám ennek oka az, hogy egy televízióműsor – szerencsétlenül – elkapott képkockája szerepel a kérdőívben, s a személytől függetlenül egy, a korosztály számára kevésbé elfogadott arc jelent meg.

A nevekre adott válaszok agresszió értéke nem tér el jelentősen a képekre adott válaszok értékeitől, ami azt jelenti, hogy a név olaszos, idegenes stb. hangzása nem jelent olyan tényezőt, ami a kérdezettek közül jelentősebb ellenérzést váltana ki (11. táblázat).

11. táblázat. Agresszió-átlagok a képek és a nevek alapján

Átlag	1. férfi (Giuseppe Colombo)	2. baba (Kolompár Ramóna)	3. férfi (Ephraim Kishon)
Képek	1,40	1,41	1,95
Nevek	1,48	1,51	1,49

Forrás: Tolerancia 2005

A válaszokhoz nem csak agresszió-pontértékeket rendeltünk hozzá, hanem azokat kategorizáltuk is annak alapján, hogy a diákok elfogadó, elutasító vagy pusztán tényközlő állításokat tesznek-e a képek és a nevek alapján. Vizsgáljuk meg közelebbről a kisbát (Kolompár Ramónát) ábrázoló képre, illetve a roma hangzású névre adott reakciókat:

Ameddig a kisbaba képe a 12. táblázat alapján inkább pozitív válaszokat generál, addig a roma hangzású név elutasítást, jóllehet ugyanarról a személyről van szó, Kolompár Ramónáról. A legszembetűnőbb, hogy a diákok 35,8%-a tesz megállapítást valamilyen módon a származásra a név olvasásakor, míg a kép alapján ezt csak 4,9% teszi.

12. táblázat. A kérdezettek a kisbaba képe és neve hallatán adott reakcióinak megoszlása (%)

KÉP		NÉV	
Válaszok	%	Válaszok	%
Egy képről nem lehet megállapítani	18,6	Egy névről nem lehet megállapítani, nem tudom, nem ismerem	12,7
Közegtől, neveléstől függ	18,3	Alacsony társadalmi osztályból származik stb. (sajnálát)	3,3
Nyitott, okos, kíváncsi, vidám	17,9	Pozitív	4,0
Agresszív (a mai társadalomban nem sok jót..., elkényeztetett)	9,1	Negatív, elítélő	4,7
Külsőre tett megállapítások (kövér stb.)	4,9	Külső, nemzetiség	35,9
Értékelhetetlen és nincs válasz	31,2	Értékelhetetlen és nincs válasz	39,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Tolerancia 2005

3.4. Kijelentések

Nézzük meg végül, hogyan értékelik a két Hegedűs-féle mondatot a diákok. A diákok majdnem fele (44,8%) az első kijelentést elítéli, és csak tizede (12,9%) ért vele egyet. Fontos azonban, hogy a diákok harmada nem válaszol a kérdésre, további 6%-a pedig attól teszi függővé a kijelentés helyességét, hogy kiktől van szó.

A második mondat esetében a diákok *több, mint a fele* (55,4%) nem válaszol a kérdésre, így azt tételezhetjük, hogy egyszerűen nem tudnak mit kezdeni vele. (Megjegyezzük, hogy amennyiben azonban a szöveg hangvételehez hasonló ingerek szocializálják a kamaszokat éveken át, az hatásos lehet függetlenül attól, hogy sokan magát a szöveget nem értik.) A diákok harmada (32,4%) valamilyen módon elítéli az ilyen kijelentéseket, és csak 9,3%-a ért vele egyet valamilyen módon. Ez utóbbi csoport egy része a cigányokra, másik része a zsidókra tesz durva megjegyzéseket.

A 2005 őszen készült budapesti *politikai szocializációról* szóló adatfelvétellel¹¹ tartalmazott néhány olyan kijelentést, melyekkel kapcsolatban a mintába került 15–17 éves tanulónak meg kellett jelölniük azokkal kapcsolatos egyetértésük vagy elutasításuk mértékét. A kérdéssor a demokratikus politikai intézményrendszerhez, valamint a törvényekhez fűződő viszonyt próbálta mérni. Az állítások közül háromnak van jelentősége szempontunkból:

1. Ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik.
2. Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.
3. A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierét.

13. táblázat. A törvényekkel és politikai intézményekkel kapcsolatos egyetértés-pontok megoszlása aszerint, hogy a kérdezett fiatal zavarná-e vagy sem, ha cigány, illetve zsidó padtársa lenne – a budapesti fiatalok körében (%)

Állítások	Cigány padtárs		Zsidó padtárs	
	Nem zavarná	Zavarná	Nem zavarná	Zavarná
1. Nem annyira törvényekre van szükség...	3,10	3,16	3,08	3,33
2. Szükség van egy olyan pártra...	3,32	3,39	3,31	3,48
3. A politikai pártok csak arra jók, hogy...	3,25	3,19	3,23	3,22

Forrás: Tolerancia 2005, valamint Csákó M. vezette, politikai szocializációról szóló kutatás budapesti adatai 2005

A fenti 13. táblázat a három állítással való egyetértés-pontok (1-től 5-ig terjedő) átlagát veti össze azzal, hogy a budapesti kamaszokat zavarná-e vagy sem, egy roma, illetve zsidó padtárs. Ameddig a roma padtárssal kapcsolatban *semmilyen összefüggést* nem tárhatunk fel, addig a potenciális zsidó padtárs esetében az első két állítás kapcsán halvány szignifikancia mutatkozik.¹² Ez az eredmény utalhat arra, hogy az elképzelt roma emberrel szembeni elutasítás lényegében független a politikai demagógiákra való érzékenységtől, míg az antiszemitizmus fellelhető nyomai valószínűleg valamilyen összefüggésben vannak a populista állítások helyeslésével.

¹¹ A korábban említett, Csákó Mihály által vezetett kutatás.

¹² Az ANOVA alapján $F=3,368$ (szign.=0,018), illetve $F=2,030$ (szign.=0,108)

4. Zárszó

Adatfelvételünket pilotnak tekintjük. Vizsgálatunk célja kettős volt: egyrészt objektív információt kívántunk kapni arra vonatkozóan, hogy néhány társadalmi csoportról milyen gondolatpanelekkel és esetleges előítéletekkel rendelkeznek a mintába került diákok. Másrészt munkánkat első lépésnek tekintve azon úton akartunk és akarunk elindulni, mely egy objektív és az eddigieknél talán precízebb mérőeszköz kialakításához segíti a kutatókat.

Vizsgálatunk kiindulása az, hogy az előítéletes vagy rasszista jellegű megnyilvánulások mögött korántsem biztos, hogy előítéletes vagy rasszista érzelmek vannak, A különböző csoportokkal szemben elutasító választ adó középiskolás nem biztos, hogy egy valós élethelyzetben is elutasítóan viselkedne. E vizsgálat nem ér véget annak megállapításával, hogy a diákok egyik vagy másik szociológiai csoportja milyen mértékben előítéletes. Tapasztalataink nyomán újabb kérdőívet kívánunk létrehozni, s nagyobb mintán elkészíteni az adatfelvételt. Nem tartjuk elegendőnek az előítéletek és sztereotípiák összevetését a tanulók különféle szocio-demográfiai háttéradataival. Hosszú távon célunk olyan oktatási és nevelési metódusok kialakításához is hozzájárulni, melyek a demokratikus attitűdöket és cselekvési hajlandóságokat növelik, csökkentve ezzel az előítéletes megnyilvánulásra való hajlamot. Ehhez pedig a jelenleginél is mélyebb fűrészeket kell végeznünk. Interjúink alapján meggyőződésünk, hogy a legtöbb esetben nem előítéletről és rasszizmusról van szó a diákok körében, hanem ismerethiányról, frusztrációról, agresszióról, az önreflexió teljes hiányáról, de mindenek előtt sztereotipikus gondolkodásmódról.

IRODALOM

- Kaltenbach J. 2001: A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Biztosának jelentése. Budapest. (<http://www.obh.hu/nekh/hu/dox/felsookt.doc>)
- Kohlberg, L. 1997: Az igazságosságra vonatkozó ítéletek hat szakasza. In: Bernát L. – Somogyi K.: Fejlődéslélektani olvasókönyv. Budapest: Tertia Kiadó, 199–217. p.
- Szabó I. – Örkény A. 1998: Tizenévesek állampolgári kultúrája. Budapest: Minoritás Alapítvány.
- Vásárhelyi M. 2004: Taní-tani – de hogyan? Kirekesztő és demokratikus attitűdök a leendő történelemtanárok körében. Élet és Irodalom, 48. évf. 7. sz.